

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ՈՒԿՐԱԿԱՑՈՒՄ ԵՒ ԼԵՀԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ջ. ԳԱԼՍԵԱՆ

Հազարաւոր քիլոմեթրեր են բաժանում փոքրիկ Հայաստանը Ուկրաինայից եւ Լեհաստանից: Եւ թէեւ տարածքային տեսակէտից այդ երկրները հեռու են իրարից, սակայն դարեր շարունակ նրանք պատմականօրէն կապուած եւ մօտ են եղել միմիայնց: Ճակատազրի բերումով հայերը յայտնուեցին Ուկրաինայի եւ Լեհաստանի տարածքներում եւ հիմնեցին այստեղ իրենց համայնքները: Նրանք հնարաւորութիւն ստացան ապրելու ստեղծագործական կեանքով, շարունակելու աւանդական զբաղմունքները, ունենալու ինքնակառավարող համայնքներ, ստեղծելու նիւթական եւ հոգեւոր արժէքներ: Բայց ինչու եւ երբ հայերը յայտնուեցին Ուկրաինայում եւ Լեհաստանում, ինչ ուղիներով նրանք թափանցեցին իրենց պատմական հայրենիքից այդքան հեռու գտնուող երկրները: Այս եւ նման հարցերի պատասխանն է տալիս սոյն յօդուածը:

Հայերի ուղին դէպի Ուկրաինա եւ Լեհաստան ղժուարին էր ու երկարատեւ: Սլաւոնական աշխարհի մասին հայերը գիտէին դեռեւս հին ժամանակներից: Հին ռուսական պետութեան հետ հայերի կապերը պահպանուել են զրաւոր աղբիւրներում՝ սկսած 10-րդ դարից: Իրականում դրանք շատ աւելի վաղ են առաջացել եւ իրենց արտացոլումն են գտել հնագիտական, բանահիւսակական նիւթերում, ճարտարապետական յուշարձաններում, տարեգրութիւններում եւ առասպելներում: Դրա ամենավառ վկայութիւններից է երեք եղբայրների՝ Կուառի, Մելիթէյի եւ Պորիանի կողմից Հայաստանում Կուառ քաղաքի հիմնադրման մասին հնագոյն առասպելը: Հայ պատմիչ Ջենոբ Գլակի (7-րդ դ. վերջ- 8-րդ դ. սկիզբ) կողմից «Տարօնի պատմութիւնում»՝ յիշատակուած այս առասպելը շատ է յիշեցնում նոյնպէս երեք եղբայրների՝ Կիյի, Շչեկի եւ

Խորիվի մասին առասպելը, որը պատմում է Ռուսիայում Քրեև քաղաքի հիմնադրման մասին: Ժամանակին տարածուած այս առասպելը գրի էր առել Քրեևի Պեչորեան վանքի վանական, 11-րդ դարի ռուսական ակնառու պատմիչ Նեստորը: Առասպելը մեզ է հասել «Անցած տարիների պատմութեան» շարադրմամբ: Առասպելներն առաջին անգամ հանգամանորէն ուսումնասիրեց ակադեմիկոս Ն. Մառը եւ յատուկ ուշադրութիւն դարձրեց նրանց բովանդակութեան, հերոս եղբայրների, պատմական իրադրութիւնների եւ այլ կողմերի արտասուտը նմանութեան վրայ: Քրեև քաղաքի հիմնադրման մասին առասպելը յատուկ հետաքրքրութիւն է առաջացնում, քանի որ նրա նմանորինակը պատմուել է 4-5-րդ դդ. Հայաստանում՝ Վանայ ծովի ափերին: Հին ռուսական եւ հայկական առասպելների միջեւ դրսեւորուող համանմանութիւնները կարելի է նաեւ այն տեսակէտից, որ նրանք ամենավաղ ապացոյցն են հին ռուսական պետութեան կազմաւորմանը նախորդող ժամանակաշրջանի հայ-սլաւոնական կապերի առկայութեան մասին: Պատմական տուեալները վկայում են, որ սկզբնական շրջանում սլաւոնների հետ հայերի կապերը պատահական բնոյթ էին կրում: Նրանք հաղորդակցուել էին ոչ թէ իրենց բուն տարածքներում, այլ սահմանակից պետութիւններում: Այդ կապերը ոչ միայն առեւտրական, այլ նաեւ ռազմա-քաղաքական բնոյթի էին:

Մօտաւորապէս 9-րդ դ. վերջից - 10-րդ դ. սկզբից արեւելեան սլաւոնների հետ հայերի կապերը պարբերական բնոյթ են ընդունում: Ռուսների հետ հայերը 10-րդ դ. երկրորդ կէսից կապուել էին Բիւզանդիայի միջոցով, որտեղ այդ ժամանակ իշխում էր «Հայկական դինաստիան» (867-1057 թթ.): Այդ յարաբերութիւններում պակաս կարեւոր դեր չէին խաղում ինչպէս Բիւզանդիայի, այնպէս էլ բուն Հայաստանի հայերը: Հայ ազնուականութեան ներկայացուցիչներից շատերը յօժարակամ ծառայում էին բիւզանդական բանակում: Բիւզանդական լաւագոյն զօրապետներից շատերը Հայաստանից էին: Անգամ Բիւզանդիայի կայսրերից մի քանիսը ծագումով հայեր էին: Բիւզանդական կայսրերը օգնութեան խնդրանքով յաճախակի դիմում էին նաեւ քրեւեան մեծ իշխաններին: Այսպէս, երբ բիւզանդական հայազգի կայսր Վասիլիյ Բ. ռազմական օգնութեան համար դիմեց քրեւեան մեծ իշխան Վլադիմիր Սվյատոսլաւովիչին՝ Փոքր Ասիայում ապստամբութիւնը ճնշելու նպատակով, Վլադիմիրը այդ միութեան համար պահանջեց իրեն կնութեան տալ կայսրի քոյր արքայադուստր Աննային: Հայուհի Աննայի հետ Վլադիմիրի ամուսնութիւնը չէր կարող չնպաստել հայերի հոսքին դէպի Քրեև, դէպի Ռուսիա: Հենց այդ ժամանակ Ռուսիան ընդունեց քրիստոնէութիւն: Ռուսիայում քրիստոնէութեան ընդունումը, Բիւզանդիայի, Բալկանեան թերակղզու, Եւրոպայի, Անդրկովկասի երկրների հետ նրա մերձեցումը, ինչպէս նաեւ հայերի հետ դինաստիական կապերի հաստատումը նպաստեցին այդ

2. Н. Марр. Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении - Избранные работы, т.5
 3. Ստեփանոսի Տարմնեցոյ Աստղկան պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ, 1885

երկրների քաղաքական, մշակութային եւ տնտեսական զարգացմանը, նրանց մերձեցմանը, ինչպէս նաեւ արաբական տիրապետութեան դէմ համատեղ պայքարի ուժեղացմանը:

Աղբիւրներից տեղեկանում ենք, որ 11-րդ դ. սկզբին ռուս իշխանների հրաւերով հայերը նրանց օգնութեան հասան թագաւոր Բոլեսլաւ Քաջի առաջնորդութեամբ լեհ Ֆէոդալների դէմ մղուող պատերազմում: Այստեղից էլ նրանք յետագայում ցրուեցին ամբողջ Ռուսիայում: Հայերը զգալիօրէն նպաստեցին Քրեևից զաւթիչների վտարմանը, որից յետոյ ընդմիջտ բնակութիւն հաստատեցին այստեղ: Դրանում զարմանալի ոչինչ չկայ, ինչպէս եւ այն բանում, երբ ռուսական զօրքերը օգնութեան էին հասնում անդրկովկասեան տիրակալներին: Հայ պատմիչ Արիստակէս Լաստիվերցին տեղեկացնում է, որ 1054 թ., երբ թուրք-սելջուկները յարձակուեցին Հայաստանի վրայ, նրանց դէմ դուրս եկաւ վարանգների (այսինքն «վայրագների») գունդը: Պատմաբան Կ. Եռզպաչեանը ցոյց է տուել, որ «վրանգ» («վայրագ») տերմինը նոյնական է «ռուս» բառին եւ որ այն ժամանակուայ յունական եւ հայկական աղբիւրներում նրանք օգտագործուել են որպէս միանշանակ տերմիններ: Հայերից շատերը վերաբնակուեցին Ռուսիայում 11-րդ դ. երկրորդ կէսին:

Հայկական յիշատակարաններում վկայութիւն է պահպանուել այն մասին, որ 1062 թ., երբ Հայաստանի մայրաքաղաք Անին գտնուել էր օտարի տիրապետութեան տակ, գալիցեան իշխան Ֆեդոր Դմիտրիեւիչը կոստիացի հայերին հրաւեր ուղարկեց դիչախների (պոլովցիների) հետ համատեղ պայքարին մասնակցելու համար: Իշխանը խոստացաւ նրանց երեք տարուայ ազատութիւն, որից յետոյ նրանք կարող էին մնալ այստեղ կամ հեռանալ: Իշխան Ֆեդոր Դմիտրիեւիչի հրաւեր-հրովարտակը իր ժամանակին թարգմանուեց ռուսերէնից հայերէն, իսկ 1641 թ. հաստատուեց լեհ թագաւոր Վլադիսլաւ Դ-ի կողմից: Հրովարտակում յիշատակուել է, որ հայերը Քրեւում բնակութիւն հաստատեցին 1062 թ.:

Մէկ ուրիշ պատմաբան այլ կերպ է ներկայացնում այս փաստը: 1062 թ. ռուս իշխան Իգյասլավը հրովարտակ ուղարկեց եւ Անի քաղաքից 20,000 հայերի զինակոչեց Ռուսիայում դիչախների դէմ պատերազմելու համար: Այստեղից հայերը այլեւս չվերադարձան եւ բնակութիւն հաստատեցին Քրեւում, Կամենէց-Պոդոլսկում, իսկ աւելի ուշ՝ Ռուսիայի ամբողջ տարածքում:

Հայկական գաղթավայրերի մասին պատմական աղբիւրների քաջածանօթ լեհ պատմաբան Սադոկ Բարոնչը նոյնպէս գրում է քրեւեան իշխան Իգյասլավի մասին: Վերջինս 1062 թ. «օգնութեան կանչեց տարբեր ժողովուրդների, իսկ շատ բան լսելով հայերի ազնուաբարոյ արիութեան մասին, նրանց մօտ պատգամաբերներ ուղարկեց օգնութեան խնդրանքով՝ իր իշխանութեան ոտիներին հետ մղելու համար»: Ս. Բարոնչը նաեւ գրում է, որ զինուորական ծառայութեան

4. Մ. Բժշկեան, ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողման բնակեալս ի հայկազանց, Վննտիկ, 1830, էջ 84:
 5. S. Bargcz. Rys dziejów ormianskich, Tarnopol, 1869, s.60

ժամկէտը լրանալուց յետոյ հայերը յետ չվերադարձան, նրանք հիմնուեցին Քիւեւում, իսկ աւելի ուշ՝ Կամենեց-Պոդոլսկում եւ այլ քաղաքներում: Լեհ պատմաբաններից ոմանք էլ գտնում էին, որ հայերը հրաւիրուել էին Թաթարիայից (Ղրիմից) իշխան Ֆեդոր Դմիտրիեւիչի կողմից՝ իշխանների, եւ դիչխանների դէմ մղուող պայքարին մասնակցելու համար:

Այդ հրովարտակի նկատմամբ պատմական գրականութեան մէջ գոյութիւն ունեն տարբեր տեսակէտներ: Որոշ հեղինակներ 1062 թ. հրովարտակը կեղծիք են համարում: Միւսների համար նրա իսկութիւնը ոչ մի կասկած չի յարուցում: Հարկ է նշել, որ այդ հեղինակների մի մասը տեսել էր հրովարտակը: Աւելացնենք նաեւ, որ այդ պատմաբանների մեծ մասը հայազգի չէր, այլ օտարազգի՝ ռուս, ուկրաինացի, գերմանացի, լեհ, ռումինացի, հունգարացի, իտալացի:

Վերջին ժամանակներս Ֆեդոր Դմիտրիեւիչի հրովարտակի վաւերականութիւնը խիստ քննադատութեան ենթարկեց Լվովի պատմաբաններից Յա. Դաշկեւիչը:⁶ Յա. Դաշկեւիչը իր յօդուածում կասկածի տակ է դնում հրովարտակի իսկութիւնը, հիմնուելով նրա վրայ, որ 11-րդ դ. Քիւեւում չի եղել Ֆեդոր Դմիտրիեւիչ կամ Իգեասլաւ անունով որեւէ մեծ իշխան: Դրանից նա եզրակացնում է, որ 11-14-րդ դդ. Գալիցիայի տարածքում հայեր չեն եղել: Ուրիշ խօսքով, բացառում են Ռուսիայի հետ հայերի կապերը այդ ժամանակաշրջանում: Այնինչ, ինչպէս խոստովանում է Դաշկեւիչը, հրովարտակից պարզ է դառնում, որ հայկական համայնքներ գոյութիւն ունէին երեք դար առաջ մինչեւ լեհ եւ լիտուացի ֆեոդալների լծի տակ Գալիցո-Վոլինեան իշխանութեան յայտնուելը:⁷ Դաշկեւիչի բերած փաստարկները համոզիչ կերպով հերքեց հայ գիտնական Վ. Միքայէլեանը «Իշխան Ֆեդոր Դմիտրիեւիչի հրովարտակի հարցի շուրջ» յօդուածում:⁸

Պէտք է նշել, որ 10-11-րդ դդ. Հայաստանում ստեղծուել էր քաղաքական եւ տնտեսական այնպիսի իրավիճակ, որը յանգեցրեց Մայր հայրենիքից բնակչութեան զանգուածային արտագնացութեանը եւ այլ երկրներում վերաբնակեցմանը: Հայերի արտագաղթը պայմանաւորուած էր Արեւելքում Բիւզանդիայի հակահայկական քաղաքականութեամբ, ինչպէս նաեւ թուրք-սելջուկների արշաւանքներով: Մօտ երկու դար հայ ժողովուրդը տառապում էր թուրք-սելջուկների ծանր լծի տակ, որոնց յետագայում փոխարինեցին մոնղոլ-թաթարները: Հայաստանի յետագայ ճակատագիրը նոյնպէս լաւագոյն ձեւով չդասաւորուեց՝ երկրի արեւմտեան շրջանները 15-րդ դ. գրաւեցին թուրք-օսմանական զաւթիչները, իսկ 16-րդ դ. Հայաստանը բաժանուեց Օսմանեան կայսրութեան եւ Սեֆեւեան Պարսկաստանի միջեւ: Այդպէս Հայաստանը դարեր շարունակ արիւնահեղ պատերազմների թատերաբեմ դարձաւ՝ հայ ժողովուրդի

6. Я. Дашкевич, Грамота Федора Дмитриевича 1062. «Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР», Киев, 1962, No. 4.
7. Նշուած աշխատանք, էջ 10:
8. В. Микаэлян. К вопросу о грамоте князя Федора Дмитриевича - «Археографический ежегодник за 1964г.», М., 1965.

համար այստեղից բխող բոլոր ծանր հետեւանքներով, առաջին հերթին հարկադրական արտագաղթով: Արտագաղթը պայմանաւորուած էր տարբեր հանգամանքներով եւ ընթանում էր տարբեր ուղիներով: Ոմանք լքում էին երկիրը ելնելով իրենց առեւտրական շահերից: Արտագաղթը տեղի էր ունենում Հայաստանը աշխարհի տարբեր երկրների հետ կապող առեւտրական ուղիներով: Առեւտրականներին գրաւում էին գործարար յարաբերութիւններով իրենց քաջ յայտնի երկրները, նրանցից յետոյ այստեղ բնակութիւն էին հաստատում նաեւ հողագործները: Միւսները փախչում էին սելջուկ զաւթիչներից: Ոմանք էլ իրենցից անկախ յայտնուել էին այլ երկրների նորաբնակների շարքում, երբ բիւզանդական զորքերի կազմում մասնակցում էին կայսրութեան թշնամիների դէմ մղուող ճակատամարտերին: Այդ տեսակէտից յատանշական է հայ պատմիչ Մաթեւոս Ուռհայեցու վկայութիւնը: Թէկուզ եւ իրադարձութիւնները, որոնց մասին նա պատմում է, տեղի էին ունենում 1065 թ., այսինքն 1062 թ. երեք տարի անց, սակայն համանման դէպքեր կարող էին եւ մինչ այդ կատարուել: Իր ժամանակագրութիւնում նա գրում է, որ 1065 թ. Բիւզանդիայի կայսր Դուկան դիչխանների դէմ պատերազմ վարելու համար հաւաքեց բոլոր յոյներին եւ հայկական զորքերին... եւ բազմաթիւ զորքերով առաջ շարժուեց, կանգ առնելով Տօնավիս (այսինքն Դոն) կոչուող գետի մօտ: Ղփչխանների հետ ճակատամարտը աւարտուեց բիւզանդական եւ հայկական զորքերի կատարեալ պարտութեամբ: Վերջիններիս մի մասը գերուեց, իսկ միւս մասը փախուստի դիմեց: Վ. Միքայէլեանը համարում է, որ նրանք այլեւս չունէին յետադարձ ճանապարհ դէպի Հայաստան: Ամէնից հաւանականն այն է, որ նրանք կարող էին միանալ իրենց հայրենակիցներին, որոնք բնակչութիւն էին հաստատել Ղրիմում կամ Հիւսիսային Կովկասում:⁹ Դա հնարաւոր էր, քանի որ 11-րդ դ. սկսած Ղրիմի թերակղզին այն կամրջակն էր, որի վրայով հայ գաղթականները շարժուել էին դէպի Հարաւ-Արեւմտեան Ռուսիա: Այսպէս, ուրեմն, հայրենիքից հայերի արտագաղթը տրամաբանական շարունակութիւն էր երկրի քաղաքական եւ տնտեսական անկման, որն իր գագաթնակէտին հասաւ օտարի տիրապետութեան հաստատուելուց յետոյ:

Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին իրաւացիօրէն գտնում է, որ «Գալիցիայում եւ Ռուսաստանի հարաւում հայերի յայտնուելու տարեթիւր պարզելու համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին հնարաւորին չափ լիարժէք կերպով օգտագործել հայերի մասին այն սուղ տուեալները, որոնց հանդիպում ենք ռուսական գրական յուշարձաններում»:¹⁰ Այդ տեսակէտից յատուկ ուշադրութեան է արժանի Քիւեւի Պեչորեան վանքի «Հարանց վարքի» մէջ ընդգրկուած մի յուշարձան, որը ներկայացնում է վանքի նշանաւոր միաբաններից մէկի՝ երանելի Ագապիտի կեանքի պատմութիւնը: Այն վերաբերում է Վսեւոլոդ Յարոսլաւովիչի (1077, 1078-1093 թթ.) եւ, յատկապէս, Վլադիմիր Մոնոմախի

9. Վ. Միքայէլեան, Ոչուած աշխատանք, էջ 13
10. И.А. Орбели. Два серебряных ковша 16в. с армянской и греческими надписями - «Христианский Восток», т.6. Птр., 1917, с.7

(1113–1125 թթ.) իշխանութեան ժամանակաշրջաններին: Վարքը պատմում է, թէ Քեւում ապրում էր մի հայ բժիշկ՝ բժշկութեան մէջ այնքան փորձառու, որ մինչ այդ ընդհանրապէս չի եղել: Հիւանդի վրայ նրա մի հայեացքն արդէն բաւական էր մահուան օրն ու ժամը որոշելու համար: Հայ բժիշկը ատորոշում եւ կանխագուշակում էր հիւանդութեան ելքը: Բուժման ընթացքում նա շօշափում էր զարկերակը, դիմում էր Ալեքսանդրիայից բերուած դեղաբոյսերի օգնութեանը, որն ապացուցում էր արաբական աշխարհի հետ հայ բժշկութեան ներկայացուցչի կապերի առկայութիւնը: Կարեւորն այն է, որ բժիշկը Քիււում միայնակ չէր, նրա շուրջ համախմբուած էին նրա հայրենակիցները, որոնք վարքում յիշատակում են որպէս «հաւատակիցներ» կամ ուղղակի «իւրայիններ»: Հայ բժիշկի համբաւն այնքան մեծ էր, որ նա հրաւիրում է Ջեռնիզով՝ ծանր հիւանդութեամբ տառապող իշխան Վլադիմիր Մոնոմախի մօտ: Վարքագրութեան հիման վրայ կարելի է մօտաւոր ճշտութեամբ որոշել 11-րդ դ. երկրորդ կէսին Քիււում հայկական գաղութի կազմաւորման տարեթիւը: Բացի դրանից «Հարանց վարք»-ից պարզուում է, որ հայերը Քիււում բնակուել են յատուկ փողոցում կամ թաղամասում եւ ոմն վանական Ֆէոդոսին յաճախակի այցելում էր հայկական թաղամասը՝ դաւանութեան հարցերի շուրջ հայերի հետ վիճարանելու նպատակով: Այստեղից էլ ակադեմիկոս Մ. Տիխոմիրովը եզրակացնում է Քիււում լիարժէք հայ համայնքի գոյութեան մասին:

Քիււելի Մայր Աթոռ եկեղեցում՝ 1037 թ. հիմնադրուած Սոֆիայի նշանաւոր տաճարում, մինչ այժօր էլ պահպանուում է Յարոսլաւ Իմաստունի (1019–1054 թթ.) դամբարանի մեծ մարմարեայ քարադազաղը, որը կանգնեցուել էր 11–12-րդ դդ.: Քարադազաղի զարդաքանդակներով նախշուած կափարիչի վրայ հիւսիսային կողմում կան զրբեր, այդ թւում նաեւ հայկական: Գրբերի վատ պահպանուածութիւնը թոյլ չի տալիս պարզելու նրանց բովանդակութիւնը: Տեղ-տեղ յստակօրէն նշմարուում են Ա.Գ.Ն.Պ. հայկական տառերը:¹¹ Քարադազաղի դեկորատիւ զարդարանքը յիշեցնում է Հայաստանի 4–7-րդ դդ. ճարտարապետական յուշարձանների գեղանախչերը: Այդ նմանութիւնը, ինչպէս նաեւ հայկական տառերի առկայութիւնը ապացոյց են այն բանի, որ 11–12-րդ դդ. Քիււում բնակուել են հայ յայտնի արհեստաւորներ, որոնք իրենց հետքն են թողել ճարտարապետութեան եւ կիրառական արուեստի յուշարձաններում: Աւելացնենք նաեւ, որ հին Ռուսիայում, ինչպէս օրինակ Քիււելի մօտակայքում, կանգնեցուել են սուրբ Գրիգորին նուիրուած տաճարներ: Իսկ Նովգորոդի յայտնի Ներեդիցան պահպանել էր (մինչեւ Փաշիստների կողմից նրա բարբարոսական ակերումը) սուրբ Գրիգորին, ինչպէս նաեւ սուրբ Հովփսիմէին պատկանող որմնանկարներ: Հետաքրքիր է, որ Սուրբ Գրիգորը պատկերուած էր ոչ թէ բիզանդական կերպարանքով, այլ հին Հայաստանի եկեղեցիների որմնանկարներին բնորոշ զգեստաւորմամբ:¹² Նովգորոդում

11. Վ. Հարութիւնեան, Մի հայատառ մակագրութեան մասին՝ Տեղեկագիր հասարակական գիտութիւնների, Երեւան, 1956, թիւ 5, էջ 119

12. Л. М. Меликсет - Бек. Из истории армяно-украинских отношений. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1961, с. 120-121

15-րդ դ. Հայաստանի Լուսաւորչի պատուին նոյնպէս եկեղեցի կանգնեցուեց, որի ճարտարապետութեան մէջ նշմարուում են հին հայկական ճարտարապետութեան հետքեր:

Քիււում 12-րդ դ. հայկական գաղութի գոյութեան վերաբերեալ կան եւ ուրիշ վկայութիւններ: Այդ առումով նշանակալից է ռուսական գրականութեան հնագոյն յուշարձաններից մէկի՝ «Բորիսի եւ Գլբրի վարքի» հին հայկական թարգմանութիւնը: Այդ յուշարձանում կան սրբերի հրաշագործութիւններ, որոնց «բազում/ք/ ի մերոյ աշխարհէս տեսողք եղեալ, պատմեն մեզ»:¹³ Այլ կերպ ասած Հայաստանից «ի մերոյ աշխարհէս» շատ-շատերը լինում էին Քիււում եւ հայրենիք վերադառնալով խմբագրին կամ թարգմանչին պատմում Բորիսի եւ Գլբրի հրաշագործութիւնների մասին՝ Քիււում լսած առասպելները: Սակայն ինչպիսին էր Քիււելի հայերի թուաքանակը, ինչպիսին էին նրանց զբաղմունքները՝ դրանց մասին աղբիւրներում չկան տեղեկութիւններ:

12-րդ դ. երկրորդ կէսին սկսուում է հայերի ակտիւ ակտիւ եւ զանգուածային վերաբնակեցումը Ռուսիայի տարածքներում: Դա կապուած էր, ինչպէս արդէն նշել ենք, թուրք-սելջուկների լծի տակ գտնուող հայերի ծանր վիճակի, երկրի տնտեսական եւ քաղաքական անկման հետ: Միեւնոյն ժամանակ Արեւելեան Եւրոպայում նոյնպէս տեղի էին ունենում որոշակի քաղաքական եւ տնտեսական տեղաշարժեր: Հին Ռուսիան, երբեմնի հզօր պետութիւնը, 12-րդ դ. կէսից բաժանուեց առանձին իշխանութիւնների: «Վարյագներից դէպի Յունաստան» նախկին առեւտրական մայրիւղին կորցրեց իր առաջնայ նշանակութիւնը: Նրան փոխարինելու եկաւ նոր առեւտրական ճանապարհը, որը Վիսլայի, Արեւմտեան Բուգի, Դնեստրի միջոցով միմեանց էր կապում Բալթիական եւ Սեւ ծովերը: Նոր առեւտրական ուղու վրայ հիմնուեցին եւ ծաղկում ապրեցին առեւտրա-արդիւնաբերական կենտրոնների նշանակութիւն ունեցող նոր քաղաքներ: Դրանցից էր Աղբերմանը, Կամենեց-Պոդոլսկը, որով Ռուսիան կապուում էր Մոլդովայի եւ Հարաւային Եւրոպայի երկրների հետ, եւ յատկապէս Լվովը, որը երկու կարեւոր առեւտրական ուղիներով կապուում էր Լեհաստանի եւ Կենտրոնական Եւրոպայի երկրների հետ: Կարեւոր նշանակութիւն ունէին նաեւ Լուցքը եւ Վլադիմիրը (հայկական աղբիւրներում՝ Օլաթեմիր), որի միջոցով ապրանքափոխանակութիւն էր իրագործուում Լիտվայի, Հիւսիսային Լեհաստանի, Մագդեբուրգի եւ Հանզայի մէջ ընդգրկուած քաղաքների միջեւ: Հայ գաղթականները տեղաշարժուում էին դէպի Հարաւ-Արեւմտեան Ռուսիա, Գալիցիա, Լեհաստան, Ղրիմ, Մերձվոլգեան շրջաններ, որտեղ գտնում էին կեանքի համար ակտիւ տանելի պայմաններ, ֆիզիքական գոյութեան երաշխիքներ: Այստեղ էլ նրանք հիմնում էին իրենց բնակավայրերը: Պրոֆեսոր Ի. Լիննիչենկոյի կարծիքով՝ Հարաւային Ռուսիայի հայերով բնակեցուած առաւել նշանակալից կենտրոնները՝ Լվովը, Լուցքը, Կամենեց-Պոդոլսկը, իրենց հարստութեամբ, ճոխութեամբ եւ շքեղութեամբ, մեծամասամբ պարտական էին հայերին: Հարաւային Ռուսիայի առեւտրական

13. Л. С. Хачикян. Армянские колонии на Украине в 16-17вв. «Великая дружба», Ереван, 1954, с. 196.

կենտրոնները, շնորհիվ հայերի, միջնորդի դեր էին կատարում Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ տեղի ունեցող առեւտրում: Հարաւային Ռուսիայում եւ Լեհաստանում արեւելեան ապրանքներով առեւտրի մենաշնորհը պատկանում էր բացառապէս հայերին, հենց այդ էր պատճառը, որ արեւելեան ապրանքներից շատերը կրում էին «հայկական ապրանք» անուանումը:

Հայերի բնակութեան համար առաւել յարմարաւէտ գտնուեց Լվով քաղաքը, որը գտնուում էր կարեւոր առեւտրական ուղիների խաչմերուկում: Յայտնի է, որ Լվովում բնակութիւն հաստատած հայերը 1183 թ. (քաղաքի հիմնադրումից առաջ) կառուցեցին փայտեայ եկեղեցի, որը յետագայում փոխարինեցին քարէ եկեղեցիով: Լվովում կային նաեւ 1130, 1183, 1184, 1200 եւ 1245 թթ. թուագրուած հայկական տապանաքարեր:

Հին ռուսական պետութեան մայրաքաղաք Քիեւը Ֆեոդալական երկպառակտումների հետեւանքով 12-րդ դ. կորցրեց իր առաջուայ նշանակութիւնը եւ դադարեց ռուս իշխանների նստավայրը լինելուց: Քիեւի հայերի թուաքանակի եւ, ընդհանրապէս, այստեղի հայ համայնքի մասին տեղեկութիւնները կցկտուր են: Սակայն յայտնի է, որ Քիեւի եւ նրա շրջակայքի հայ բնակչութեան թիւն այնպիսին էր, որ յատուկ թեմ ստեղծելու անհրաժեշտութիւն ծագեց: Դրա մասին է տեղեկացնում 17-րդ դ. կաթողիկ գործիչ Ալոիզ Պիդուն «Համառօտ տեղեկութիւններ Լեհաստանի, Վալախիայի եւ մօտ երկրների հայերի մօտ առաքելական քարոզչութեան տարածման սկզբնաւորման մասին» յիշողութիւնների գրքում: «Անցեալում Քիեւը հայերի Արքեպիսկոպոսի Մայր Աթոռ քաղաքն էր, ուր Արքեպիսկոպոսը Հայրապետ էր անուանուում եւ ենթարկւում էր Կաթողիկոսի իշխանութեանը... Նրան շնորհուած էր անգամ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան իրաւունքը»:¹⁴ Իսկ Լեհահայ մշակոյթի ներկայացուցիչ Սիմէոն Լեհացու ժամանակ Քիեւում 17-րդ դ. բնակւում էր ընդամենը 4 հայ ընտանիք: Այդուհանդերձ, դեռ թարմ էին յիշողութիւնները հայկական գաղութի առաջուայ բարեկեցութեան մասին: Ակադեմիկոս Լ. Ոսպիկեանը համոզիչ կերպով ապացուցեց, որ հայկական աղբիւրները, սկսած 15-րդ դ., տեղեկութիւններ են պահպանել Քիեւի մասին, Մանկերման անուան տակ: Սիմէոն Լեհացու «Ուղեգրութիւններում» հետաքրքիր փաստերի ենք հանդիպում Քիեւի անցեալի վերաբերեալ: «Եւ մեծն Մանքէրման ասին թէ յորժամ սէֆէր լինէր, հինգհարիւր հոգի կելէր Հայոց ի պատերազմ, եարար պահատուրնի եւ այժմ չորս տուն հայի մնացել է, բայց շատ խանութներ, վախրֆ տներ, ջաղացք, արտեր, պախչանի եւ այլք դեռ հայոց ձեռքն է»: Լվովի պարոնայք նշանակել են այստեղ, ինչպէս նաեւ Լուցքում, քահանայի, որին վարձատրում են եւ պահպանում են եկեղեցիները բարեկարգ վիճակում»:¹⁵ Այս տեղեկութիւնները լրացնում են մեր գիտելիքները Քիեւի հայերի թուաքանակի, զբաղմունքների, ինչպէս նաեւ իրենց երկրորդ

14. Насильственная уния армян Польши с армянской церковью. Современные памятные записи, СПб., 1884, с. 16.
15. Սիմէոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւններ. Ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Ն. Ակիմեան, Վիեճնա, 1936, էջ 345-348

հայրենիքը դարձած երկրի պաշտպանութեանը մասնակցելու մասին: Գաղութի ծաղկման ժամանակաշրջանում, եթէ Քիեւի հայերը ի վիճակի էին 500 արի մարտիկներ տրամադրել քաղաքի պաշտպանութեանը, հետեւաբար, նրանց ընդհանուր թիւը պէտք է հասնէր 3-4 հազարի: Լեհական աղբիւրներում տեղեկութիւններ են պահպանուել այն մասին, որ 1410 թ. Գրիւնվալդեան ճակատամարտում լեհական բանակի կազմում Տեւտոնեան միաբանութեան ասպետների դէմ մարտնչել են նաեւ հայ զինուորներ, այդ թւում եւ Քիեւից:

Հարաւային եւ Հարաւ-Արեւմտեան Ռուսիայի հայ համայնքները զգալիորէն համալրուեցին 13-րդ դ.: Այդ ժամանակաշրջանի հետ են պատմաբանները կապում հայերի գաղթի մի նոր ալիքը: Դա կատարուեց, երբ 1236 թ. Անդրկովկասի վրայ յարձակուեցին թաթար-մոնղոլները, որոնք աւիրեցին եւ ամայնեցրին հայկական հողերը: Տեղի բնակչութեան զգալի մասը հարկադրուած էր տեղափոխուել հիւսիսային Կովկաս, իսկ յետոյ արդէն ներքին Մերձվոլգեան աւազան՝ դէպի Ակ-Սարայ, թաթարների մօտ: Թաթարների հետ աւելի քան կէսդարեան բնակեցումը բնականաբար չէր կարող չանդրադառնալ հայերի ապրելակերպի վրայ: Նրանք յաջողութեամբ իւրացրին հարեւանների լեզուն, ռուսումնասիրեցին նրանց կենցաղն ու բնաւորութիւնը, սակայն նրանց համատեղ կեանքը այդքան էլ երկար չտեւեց: Վոլգեան հայերը, Ղրիմի հիւպատոսի հետ պայմանաւորուած, 13-րդ դ. վերջին տեղափոխուեցին թերակղզի, ուր սկսած 11-րդ դ. արդէն բնակութիւն էին հաստատել բաւականին թուով հայեր: Պատահական չէ, որ եւրոպական հեղինակները Ղրիմը յաճախակի անուանում էին «Մովային Հայաստան»: Մօտաւորապէս այդ նոյն ժամանակ թաթարական հորդաները գրաւեցին նաեւ Ղրիմը: Նրանք թալանում էին տեղի բնակչութեանը, աւիրում քաղաքներն ու գիւղերը: Ղրիմում բնակուող հայերից շատերը ստիպուած էին լքել թերակղզին եւ ուղեւորուել դէպի Մոլդովա, Պոդոլիա, Գալիցո-Վոլինեան իշխանութիւն, որն առաջացել էր հին ռուսական պետութեան կազմալուծման հետեւանքով: Հայերին հանդիպում ենք գալիցեան իշխան Լեւ Դանիլովիչի զօրքերում, որը նրանց հրաւիրել էր մասնակցելու հարեւանների դէմ մղուող պատերազմներին: Լվով քաղաքում, որը 13-րդ դ. կէսերին հիմնել էր նրա հայր իշխան Դանիլը, Լեւ Դանիլովիչը քաղաքի հիւսիսային մասում հայերի համար յատուկ տարածք յատկացրեց: Այդտեղ հայերը յետագայում եկեղեցի կանգնեցրին, «հայկական» անուանուող փողոցներ, կամրջակներ եւ հրապարակ հիմնեցին: Այդ մասին է տեղեկացնում 17-րդ դ. հայազգի Լվովի պատմաբան Յու. Ջիմորովիչը:¹⁶ Մէկ այլ պատմաբան՝ Ֆ. Չախարիաշեւիչի տուեալներով, հայերը հաստատուեցին Լվովում քաղաքի հիմնադրման հենց սկզբից:¹⁷

Որոշ հեղինակներ, հիմնուելով բանաւոր աւանդուած տեղեկութիւնների վրայ, պնդում են, որ այս տեղերում հայերն աւելի վաղ են երեւան եկել: Այսպէս, Լեհ հետազօտող Չ. Լեխիցկին յայտնում է, որ աւանդութեան համաձայն, Լվովի առաջին հայկական եկեղեցին, որը կրում էր սուրբ Աննայի

16. Y.B. Zimorowicz. Historia miasta Lwowa, królestw Galicji, Lodomerii stolicy, Lwów, 1835, s. 69
17. F. Zacharyasiewicz, Wiadomości o ormianach w Polsce, Lwow, 1842

անունը, գոյութիւն էր ունեցել 1183 թ., Լվովի արուարձան Պողոսմաչչեում: Սկզբից փայտեայ է եղել, յետագայում, ըստ երեւոյթին, այրուել է, քանի որ վերականգնուել է 1240 թ., իսկ աւելի ուշ՝ 1363 թ. փոխարինուել է քարէ եկեղեցիով:¹⁸ Լվովի հայերի թիւը յետագայում այնքան աւելացաւ, որ արդէն 14-րդ դ. նրանք ունէին երկու եկեղեցի (սուրբ Յակոբի եւ սուրբ Խաչի) եւ մէկ վանք: 1264 թ. հայկական եպիսկոպոսութեանը կից շատրուան է կառուցուել համապատասխան հայկական մակագրութիւնով:¹⁹

Դէպի Ռուսիա թաթար-մոնղոլական հորդանների արշաւանքը, 1240 թ. Քիւելի գրաւումը ծանր հարուած հասցրեցին քաղաքին: Ուրբախնայում ստեղծուեց գրեթէ նոյնպիսի սոցեալ-տնտեսական, ազգային-կրօնական իրավիճակ, ինչպիսին եւ Հայաստանում: Անհանդուրժելի ճնշումը, ծանր հարկային համակարգը, ազգային եւ կրօնական հալածանքը հնարաւորութիւն չէին տալիս հայերին ապրելու խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքով: Ուստի նրանցից շատերը հարկադրուած էին տեղափոխուել Գալիցիա, Պոդոլիա, Վոլին, Լեհաստան: Դա չէր նշանակում, սակայն, որ Քիւելի հայ համայնքը վերանում է: Յետագայ տարիներին Քիւելի հայերը ոչ միայն պահպանում են իրենց գոյութիւնը, այլ շարունակում են նաեւ ապրել լիարժէք կեանքով: Նրանք ունէին ինքնավար համայնք, զբաղւում էին աւանդական զբաղմունքերով՝ հողագործութեամբ, առեւտրով, ռազմական ծառայութեամբ եւ այլն: Սակայն բնակչութեան քանակով համայնքն Արեւմտեան Ուկրաինայի եւ Լեհաստանի համայնքների համեմատ աւելի փոքրաթիւ էր:

13-րդ դ. հայկական համայնքներ կազմաւորուեցին նաեւ Պոդոլիայում: Ըստ աւանդութեան հայ նորաբնակները հիմնուեցին Մեծ Հայեր եւ Փոքր Հայեր գիւղերում՝ Սմոտրիչ գետի ափին, Կամենեց-Պոդոլսկից ոչ հեռու: Այդ գիւղերը գտնւում էին Մոլդովան Լեհաստանի եւ Ուկրաինայի հետ կապող առեւտրական ուղու մօտ եւ ունէին կլիմայական բարենպաստ պայմաններ: Լեհ հեղինակ Յու. Ռուլլէի կարծիքով, 1280 թ. գիւղերը հայերին նուիրել էր իշխան Լեւ Դանիլովիչը՝ հայերի կողմից իրեն մատուցած ծառայութիւնների դիմաց: Ս. Բարոնչը գտնում է, որ 13-րդ դ. հէնց հայերն են հիմնել այդ գիւղերը: Շուտով հայերը տեղափոխուում են Կամենեց-Պոդոլսկ, որը նոյնպէս գտնւում էր թաթարական լծի տակ: Ս. Բարոնչը յիշատակում է բանաւոր աւանդութիւն, որի համաձայն 1250 թ. Կամենեցում գոյութիւն ունէր հայկական եկեղեցի:²⁰ Արդէն 13-րդ դ. կէսերին Կամենեցում հայերի թիւն այնքան ստուար էր, որ քաղաքի պատմութեան երկարատեւ մի ժամանակահատուած (1240-1373 թթ.) կոչուել է «թաթար-հայկական»: Մօտաւորապէս 1250 թ. հայերը Յաղովցում նոյնպէս ունէին իրենց եկեղեցին:²¹ 13-րդ դ. հայերը բնակութիւն են հաստատում Գալիցո-Վոլինեան իշխանութեան նաեւ այլ քաղաքներում՝ Լուցքում եւ

18. Cz. Lechicki, Kósciol otmianski w Polsce (zarys historyczny), Lwów, 1928, s. 33
19. Л.М. Меликсет-Бек. Указ: работа, с. 50
20. Bargcz. Rys dziejow ormiańskich, Tarnopol, 1869, с. 92.
21. S. Bargcz. Եղվ. աշխատաւէր, էջ 88:

Վլադիմիրում Սիմէոն դպիր Լեհացու տեղեկութիւններով Լուցքը, Լվովից առաջ հայ եպիսկոպոսութեան կենտրոնն էր (Լվովը դարձաւ 14-րդ դ. վերջին) թէկուզ եւ Լուցքի հայերի մասին գրաւոր տեղեկութիւնները վերաբերում են միայն 15-րդ դ. սկզբին:²² 15-րդ դ. կէսին իշխան Սվիդրիգայուն Յեպերով անուամբ գիւղ է նուիրատուում սուրբ Ստեփանի անունը կրող հայկական եկեղեցուն: Մէկ այլ խոշոր առեւտրական քաղաք Վլադիմիրը, մինչեւ Լվովի որպէս տրանզիտային առեւտրական կենտրոնի ձեւաւորումը, նոյնպէս դէպի իրեն էր ձգում Հարաւ-Արեւմտեան Ռուսիայի քաղաքներում հաստատուած հայերին: Յայտնի է, որ 14-րդ դ. երկրորդ կէսին Լուցքում եւ Վլադիմիրում հայ կաթողիկոսների կոնդակներով թեմեր կազմակերպուեցին: Այստեղից կարելի է եզրակացնել այս քաղաքներում հայերի աւելի վաղ յայտնուելու, ինչպէս նաեւ նրանց բաւականին մեծ թուաքանակի մասին:

Թագաւոր Կազիմիր Մեծի (1333-1370 թթ.) օրօք լեհ Ֆեոդալները զաւթեցին գալիցեան իշխանութեան հողերը (1340 թ.) եւ այստեղի հայ գաղթաւայրերը յայտնուեցին լեհական պետութեան կազմում: Քիչ աւելի ուշ, 1362 թ. լիտուացի մեծ իշխան Օլգերդը պարտութեան մատնեց Պոդոլիայում իշխող թաթարական խաներին եւ Պոդոլիան յանձնեց լիտուացի Ֆեոդալներ կորիատովիչներին: Նրանք ամրապնդեցին լեհական քաղաքներն ու նուաճեցին ամբողջ Պոդոլիան: Հենց այդ ժամանակ էլ Քիւելը յայտնուեց Լիտուական Մեծ իշխանութեան տիրապետութեան տակ (1362-1471 թթ.), իսկ յետոյ 16-րդ դ., մինչեւ Ուկրաինայի եւ Ռուսաստանի միաւորուելը (1654 թ.) ուկրաինական հողերի մեծ մասի հետ միասին յայտնուեց Լեհաստանի իշխանութեան տակ: Աւելացնենք նաեւ, որ 15-րդ դ. 30-ական թուականներին լեհական շլյախտան Պոդոլիայի համար պայքար մղեց լիտուացի Ֆեոդալների հետ եւ, զբաւելով նրա արեւմտեան մասը, 1434 թ. ստեղծեց այստեղ Պոդոլեան վոյեւոդութիւն՝ Կամենեց-Պոդոլսկ կենտրոնով: Իսկ Պոդոլիայի արեւելեան մասը գտնւում էր լիտուական տիրապետութեան տակ:

Այսպիսով, ուկրաինական հողերի հետ միասին լեհ Ֆեոդալների իշխանութեան տակ յայտնուեցին նաեւ հայ գաղթաւայրերի մի զգալի մասը: Հայերի առեւտրական գործունէութիւնը ձգտելով ենթարկել իշխող դասակարգի շահերին, լեհական պետութիւնը հանդուրժողական վերաբերմունք էր ցուցաբերում նրանց նկատմամբ: Հարկ է նաեւ նշել, որ լեհական իշխանութիւնները հարկադրուած էին հաշուի առնել նաեւ այն հանգամանքը, որ Ռուսիայում բնակութիւն հաստատած հայերը, ինչպէս արդէն ասել ենք, օգտուում էին որոշակի արտօնութիւններից: Այդ հանգամանքը նրանք, բնականաբար, չէին կարող անտեսել: Այսպէս, Լեհաստանի թագաւոր Կազիմիր Մեծը 1356 թ. մագդեբուրգեան իրաւունք շնորհելով Լվով քաղաքին, թոյլատրեց այստեղի հայերին նոյնպէս օգտուել այդ իրաւունքից կամ էլ ունենալ իրենց ազգային ինքնավարութիւնը: 1367 թ. նրա կողմից եպիսկոպոս

22. Симеон дпир Леащи. Путевые заметки. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии М.О. Дарбинян, М., 1985, с. 249.

Գրիգորին թոյլատրուեց հիմնուելու Լվովում,²³ հայերին երաշխաւորուեց դաւանանքի ազատութիւն եւ ազգային ինքնավարութիւն:

Լեհաստանից, Կամենեց-Պոդոլսկի, Լուցքի հայկական գաղութները համալրուեցին, երբ 1375 թ. մամուլեկների հարուածի տակ ընկաւ Կիլիկեան հայ թագաւորութիւնը: Հենց այդ ժամանակ է սկսուում հայերի զանգուածային արտագաղթը՝ շուրջ 3000 հայ ընտանիք վերաբնակուեցին սկզբում Ղրիմում, եւ ապա Լեհաստանում:²⁴

Լենկ Թեմուրի արշաւանքներից յետոյ 15-րդ դ. սկզբին Հայաստանից նոր արտագաղթ սկսուեց: Այս անգամ հայերին Մոլդովա հրաւիրեց այնտեղի տիրակալ Ալեքսանդր Ա. Բարին: Գաղթողների մի մասը լեհ թագաւորի համաձայնութեամբ վերաբնակուեց Լեհաստանի սահմաններում:

Դէպի Լեհաստան հայ գաղթականների նոր հոսք տեղի ունեցաւ: Այն պայմանաւորուած էր 1475 թ. թուրքերի կողմից Ղրիմի ջենովեան գաղթօճախի՝ Կաֆա քաղաքի գրաւումով: Այդ ժամանակ այստեղի հայ գաղութը ծաղկում էր ապրում: Բաւական է միայն ասել, որ քաղաքում հայերն ունէին 24 հայկական եկեղեցի:²⁵ Թուրքերի կողմից հետապնդուող հայերը զանգուածաբար տեղափոխուում էին առեւտրական գործունէութեամբ իրենց ծանօթ Մոլդովայի, Վալախիայի, հին Լեհաստանի հարաւ-արեւելեան սահմանների քաղաքները, իսկ այնտեղից էլ՝ դէպի արեւմուտք: Այդ հոսքը այդպէս էլ չդադարեց մինչեւ դարի վերջը: Նորաբնակները հիմնուեցին գլխաւորապէս Կամենեց-Պոդոլսկում եւ Լվովում:

Եւ այսպէս, 11-15-րդ դդ. ոչ միայն Հայաստանի, Կիլիկեան թագաւորութեան, այլ նաեւ Ղրիմի, Վալախիայի եւ Մոլդովայի հայերը վերաբնակուում էին ռուսական, արեւմտաուկրաինական եւ լեհական տարածքներում: Նրանք այնտեղ հիմնում էին իրենց բնակավայրերը, որոնք իրենց նշանակութեամբ կարեւոր դեր էին խաղում այդ երկրներում: Ինչու էին հայկական գաղութները հիմնուում եւ յաջողութեամբ զարգանում յատկապէս Լեհաստանում եւ Արեւմտեան Ուկրաինայում: Պատճառն այն էր, որ այստեղ հայերը հանդիպում էին գոյութեան համար համամատաբար հանգիստ պայմանների, երաշխաւորում էին նրանց կեանքի եւ ունեցուածքի անվտանգութիւնը, առեւտրով եւ արհեստով զբաղուելու հնարաւորութիւնները եւ ամենակարեւորը, դաւանանքի ազատութիւնը: Ինչու հենց յատկապէս Լվովը եւ Կամենեց-Պոդոլսկը դարձան հայ գաղթականների հիմնական բնակավայրերը: Հայ գաղթականները ընտրում էին աշխոյժ առեւտրական ուղիների վրայ գտնուող քաղաքներ: Այդ ժամանակ զբաղուելով հիմնականում առեւտրով, նրանք հաշուի էին առնում, առաջին հերթին, հենց այս հանգամանքը: Հայերը վերաբնակուում էին Արեւմտեան Ուկրաինայում եւ Լեհաստանում, քանի որ նրանք գտնուում էին Արեւմուտքը Արեւելքի, Հիւսիսը Հարաւի հետ կապող կարեւոր առեւտրական

23. T. Gromnicki, Ormianie n Polsce, ich historia, prava i przywileje, Warszawa, 1889, s. 9
24. D-r. Antoni Y. Zameczki podolskie na kresach multanskich, Warszawa, 1880, t. II, s. 112
25. Վ. Միքայելեան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմութիւն, Երեւան, 1964, էջ 83-117

ճանապարհների խաչմերուկում: Ինչպէս արդէն նշել ենք, դրան նպաստում էին նաեւ տեղական իշխանութիւնները: Քաղաքների տնտեսական բուռն զարգացման հետեւանքով, 13-րդ դ. սկսած Արեւելեան Եւրոպայում, այդ թւում նաեւ Լեհաստանում, նկատուում է միջազգային առեւտրական յարաբերութիւնների աշխուժացում: Մեծ նշանակութիւն են ձեռք բերում Լեհաստանը, Հարաւային Ռուսիան եւ Սեւ ծովը Արեւելքի հետ կապող առեւտրական ուղիները: Եթէ Վոլինիայի գլխաւոր քաղաք Վլադիմիրն էր 14-րդ դ. սկզբին կատարում Լեհաստանի արեւելեան առեւտրի կենտրոնի դերը, ապա լեհերի կողմից Գալիցեան իշխանութիւնը գրաւելուց յետոյ, այդ կենտրոնը տեղափոխուեց Լվով: Լվովի հայերը լայն առեւտուր ծաւալեցին Արեւելքի հետ՝ աստիճանաբար գրաւելով քաղաքի շուկան: Հարաւային Ռուսիայի, Պոդոլիայի միջոցով, այսպէս կոչուած թաթարական ուղիով, Լվովը աշխոյժ առեւտրական կապերի մէջ էր Ղրիմի, հիմնականում Կաֆայի հետ, որն այն ժամանակ խոշոր առեւտրական կենտրոն էր: Մոլդովայի միջով անցնող եւ Սեմիգրադ ու Թուրքիա տանող առեւտրական մայրուղին նոյնպէս կապում էր Լեհաստանը Արեւելքի հետ: Այդ ուղին երկու ճիւղաւորում ունէր: Ծանապարհներից մէկը Տրեմբովլի, Կամենեցի, Պոտինի միջով տանում էր Սուչավա, միւսը՝ դէպի Գալիչ, Կոլիմեա, Մնիատին, Չեռնովցի, Սերեդ մինչեւ Սուչավա, այստեղից դէպի Պելլրատ եւ Կիլիա, այնտեղից արդէն ծովով դէպի Ղրիմ:

Լվովի միջով էր անցնում նաեւ այն առեւտրական ուղին, որը Կասպից ծովի միջոցով կապում էր Լեհաստանը Պարսկաստանի հետ, իսկ Արեւմուտքում Վրոցլաւի միջոցով՝ գերմանական քաղաքների հետ: Լվովի միջով էին անցնում նաեւ դէպի Տորոնի եւ Գոթանսկ տանող ճանապարհները: Այլ կերպ ասած, Գոթանսկի միջոցով Լվովը կապուում էր նաեւ Բալթեան ծովի հետ:

Արեւելքից բերուող հայ վաճառականների ապրանքը առեւտրի առարկայ էր դառնում ոչ միայն Լեհաստանի շուկաներում, լեհ եւ գերմանացի վաճառականների կողմից այն արտահանուում էր Գերմանիա եւ դէպի հիւսիս, հասնելով մինչեւ Ֆրանդերիա:²⁶

Հայկական գաղթավայրերը հիմնականում հիմնադրուում էին (14-15-րդ դդ. եւ աւելի ուշ) Լեհաստանի հարաւ-արեւելեան ծայրամասերը Ղրիմի, Մոլդովայի եւ Վալախիայի հետ կապող առեւտրական ուղիների վրայ գտնուող քաղաքներում: Հայերը, լաւատեղեակ լինելով արեւելեան շուկայի պահանջարկներին, տիրապետելով տարածուած դիչախերէն լեզուին, որպէս բնակավայրեր ընտրում էին հենց այն քաղաքները, որոնք կապում էին Արեւմուտքը Արեւելքի հետ, իրենց վրայ վերցնելով առեւտրական միջնորդի դերը: Դա նպաստեց հայկական գաղթավայրերի տնտեսական կարողութիւնների զօրեղացմանը, որի շնորհիւ նրանք որոշակի կշիռ եւ նշանակութիւն ձեռք բերեցին երկրում: Բաւական է միայն ասել, որ հայերը Լվովում ամենահարուստ ազգային խաւն էին համարուում: Այսպէս, 1588 թ. Լվովի

26. Մ. Հովհաննիսեան, Ուրուագծեր Լեհաստանի եւ Արեւմտեան Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերի պատմութեան, Երեւան, 1977, էջ 57

խանութների ընդհանուր թուի երկու երրորդը պատկանում էր հայերին: Քաղաքի 24 կրպակներից 19-ը հայ վաճառականների սեփականությունն էին կազմում, 1600 թ. Լվովում հայերը ունեին 79 տուն: ²¹ Այդ էր պատճառը, որ կրպակվեան ժամանակադիր Դեցիուչն արդէն 1519 թ. նկատում է, որ «Լեհաստանի մի մասը գրաւուած է հայերի կողմից»: Սակայն, չպէտք է կարծել, որ Կաֆայի անկումից յետոյ հայերի արտագաղթը դէպի Լեհաստան դադարեց: Այն շարունակուած էր նաեւ 16-17 եւ անգամ 18-րդ դդ. ընթացքում, երբ Լեհաստանը ընդհանուր տնտեսական ճգնաժամի մէջ էր գտնուած եւ գաղութները անկում էին ապրում: Սակայն, անգամ այդ պայմաններում, լեհական կառավարութիւնն ու լեհ մագսատները, գնահատելով հայերի կարողութիւնները, պատրաստակամ ընդունում էին նրանց իրենց քաղաքները, ընձեռելով արտոնութիւններ, ժամանակաւորապէս ազատելով հարկերից:

Այսպէս, Ս. Բարոնչը գտնում է, որ 17-րդ դ. սկզբին Լեհաստանը միանգամից համալրուեց 40 հազար հայերով: Այդ հոսքը անկասկած, պայմանաւորուած էր Անդրկովկասի քաղաքական իրադարձութիւններով, թուրք-պարսկական աւերիչ պատերազմներով: Բացի այդ, 16-րդ դ. գաղթականների մեծ հոսք էր նկատուած նաեւ Մոլդովայից եւ Վալախիայից, որի պատճառը հայերի հանդէպ դաւանական հետապնդումներն էին: Ս. Բարոնչը գտնում է, որ Լեհաստանում հայկական բանակավայրերի ամենամեծ թիւը 16-17-րդ դդ. էր, թէկուզ եւ նրանք արդէն չունէին այն նշանակութիւնը, որ յատուկ էր աւելի վաղ առաջացած գաղթավայրերին: Այսպէս, 16-րդ դ. հայկական գաղթավայրեր կազմաւորուեցին Բառում, Տիւմենիցայում, Պոդգայցիում, Յազլովցում, Ջամոստէում, 17-րդ դարում ձեւաւորուեցին՝ Բարեկում, Բրոդիում, Բերեթանիում, Գորոդենկայում, Յարոսլաւում, Կազիմիր ներքինում, Լիսեցում, Սամբորում, Մնյատինում եւ նրա արուածաններում, Ստանիսլաւում, Ստուղենիցայում, Վարյաժում, Ջոլոչեւում, Ժանցում: 17-րդ դ. հայերի առանձին խմբերու վերաբնակում են նաեւ Լեհաստանի այլ քաղաքներում՝ Լյուբլինում, Կրակովում, Վարշաւայում, Պոզնանում, սակայն նրանք չունէին ինքնավար համայնքներ: Ամէնից ուշ հայերը վերաբնակուեցին Պոդոլիայում, որի կենտրոն՝ Կուտի քաղաքը իր մօտակայքով 18-րդ դ. մտնում էր ուսական վոեւոդութեան Գալիցեան երկրի կազմի մէջ: Իրանք թագաւորական կալուածքներ էին, որոնք թագաւորի անունից ղեկավարում էր տանուտէրը: Այդ երկրամասը գտնուած էր Մերձկարպատները Հունգարիայի, Պոլկարիայի, Աւստրիայի, Մոլդովայի քաղաքների հետ կապող գլխաւոր առեւտրական մայրուղու վրայ: Կազմաւորուելով նախ Ստանիսլաւում, իսկ յետոյ Լիսեցում, Տիւմենիցայում, Գորոդենկայում եւ Օբերտինում, եւ վերջապէս, Կուտիում, հայկական բնակավայրերը այդ ամբողջ երկրամասը ծածկեցին համայնքների եւ գաղութների ցանցով, որով սեմիգորոդեան, մոլդովական եւ վերդնեստրովեան գաղթավայրերը

27. Cz. Lechicki. Ոչուած աշխատանքը, էջ 17

միաւորուեցին որպէս ընդհանուր տարածքային ամբողջութիւն:

Ի տարբերութիւն նախորդների 16-18-րդ դդ. առաջացած հայկական գաղութները չէին հիմնուած լեհական պետութեան հարաւ-արեւելեան ծայրամասերում: Նրանք տեղափոխուած են դէպի Արեւմուտք՝ դէպի Դնեստրի աջ ափը, ուր հայերը զբաղուած էին ոչ միայն առեւտրով, այլ նաեւ արհեստներով: Բացի այդ, հայ բնակավայրերը հիմնուած էին ոչ թէ թագաւորական, այլ նաեւ մասնաւոր քաղաքներում:

Մի շարք գիտնականների կողմից փորձեր են արուել հաշուարկել Ուկրաինայի եւ Լեհաստանի հայկական բնակավայրերի թիւը: 17-րդ դ. կաթոլիկական գործիչ Ա. Պիդուն, եթէ միջնադարեան Լեհաստանում հաշուած էր 14 հայկական գաղութներ, իսկ հայ պատմաբան Մ. Բժշկեանը՝ 19-ը, ապա Ս. Բարոնչը ներկայացրել է Բեչ Պոսպոլիտայի 34 քաղաքների հայկական գաղութների պատմութիւնը: Յա. Դաշկեւիչը այդ թիւը հասցնում է մինչեւ 70-ի: ²² Անհրաժեշտ է նշել նաեւ, որ 1925 թ. Պ. Դոնիգեւիչի կողմից կազմուել է 13-20-րդ դդ. հայկական թեմերի քարտէզ, որը կցուած է Չ. Լեխիցկու «Հայ եկեղեցին Լեհաստանում» գրքին:

Արեւմտեան Ուկրաինայի եւ Լեհաստանի հայ բնակչութեան թուաքանակի որոշումը չափազանց դժուար է՝ ճշգրիտ վիճակագրական տուեալների բացակայութեան պատճառով: Այդպիսի տեղեկութիւններ չեն պահպանուել: Այն փաստերը, որոնք պահպանուել են ժամանակակիցների գործերում, կցկտուր են եւ ոչ ամբողջական: Հաշուի պէտք է առնել կարեւոր այն հանգամանքը, որ հայ բնակչութեան թիւը մշտապէս փոփոխուել է: Մի կողմից, գաղութները անընդհատ համալրուած էին դրսեկ հայերի հաշուին, իսկ միւս կողմից՝ զբաղուելով գերազանցապէս առեւտրով, հայերը յաճախակի քաղաքից քաղաք էին տեղափոխուում: Կայ նաեւ մէկ այլ հանգամանք: Լեհաստանի հայ ժամանակագիրները յաճախ յիշատակում են տարբեր համաճարակների մասին, որոնք հազարաւոր կեանքեր էին խլում, դրանով իսկ կրճատելով բնակչութեան թուաքանակը:

Բերենք առանձին քաղաքներում հայերի թուաքանակի մասին գրականութեան մէջ տեղ գտած որոշ տուեալներ: Այսպէս, Լեհաստանի վենետիկեան դեսպան Հերոնիմ Լիպպոմանոյի տուեալներով, 1575 թ. Լվովում բնակուած էին 60 հայ ընտանիք, իսկ Կամենիցում՝ 300: ²³ Միմէտն Լեհացին 17-րդ դ. սկզբին Լվովում հաշուարկել էր հայերի սեփականութիւնը կազմող 70 տներ, որոնցից իւրաքանչիւրում ապրում էին 2-3 ընտանիք: ²⁴ Ըստ Ս. Բարոնչի, Լվովի հայերը կազմում էին 1000 ընտանիք: Ինչպէս տեսնում ենք, թուերի մէջ զգալի տարբերութիւն գոյութիւն ունի: Ուստի, նրանք ճշգրտման կարիք ունեն: Մ. Հովհաննէսեանը, յենուելով լեհ հետազոտող Ռ. Չուբիկի տուեալների վրայ,

28. Я. Дашкевич. Розселення вирменів на Україні в XI-XVIII ст. - «Український историко-географічний збірник», Киев, 1971, с. 150-151
 29. Relacje nuncjuszow apostolskich i innych osob w Polsce od r. 1548 do 1690, Berlin - Poznan, 1864, t. 1, s. 249
 30. М.О. Дарбинян.Симеон Леаци о странах Юго-Восточной Европы- «Восточные источники по истории Юго-Восточной и Центральной Европы» М., 1964, с. 262.

ըստ որի հայերը քաղաքների բնակչության 20 տոկոս էին կազմում, գտնում է, որ 17-րդ դ. 20-30-ական թուականներին Լվովի հայերի թիվը չէր անցնում 3500-ից: 25 Կամենիցում՝ հայկական առաել հարուստ գաղութներից մեկում, մինչև թուրքերի կողմից 1672 թ. քաղաքի նուաճումը, կային 900 հայկական տուն, ուր ապրում էր 1200 ընտանիք: 26 Գրեթէ բոլոր հեղինակները մոտաւորապէս նոյն թիւն են բերում:

Ինչպէս նշում է Սիմէոն Լեհացին, Լուցքում նախկինում կային 800 տուն, այժմ մնացել են 2 հայ ընտանիք, սակայն քարէ եկեղեցին եւ գիւղը դեռ մնում են: 27 Այդ թիւը, որը փաստօրէն կազմում է 13 հազար հոգի, Մ. Հովհաննիսեանին չափազանցուած է թւում: Նրա կարծիքով այստեղ բնակուում էին 1000-1500 հայեր: 28 1591 թ. Ջամոստէում հայերի թիւը հասնում էր 1302-ի, 1678 թ.՝ 1347-ի, իսկ 17-րդ դ. վերջին՝ 2046-ի: 29 Բերեժաններում հայերն ունէին 200 տուն: Մինչև ժամատարտի համաճարակը 18-րդ դ. Գորոգենկայում հայերի տների թիւը հասնում էր մինչև 100-ի, իսկ համաճարակից յետոյ այն իջւում մինչև 40-ի, 18-րդ դ. այստեղ ընդամէնը մօտ 400 հայ էր բնակուում: 17-րդ դ. Ստանիսլաւում ապրում էին մօտ 500 հայեր, իսկ 19-րդ դ. սկզբին հայերի տների թիւը հասնում էր 70-ի: 30

Կուտի քաղաքում, որը 18-րդ դ. սկզբին հիմնել էին Մուդոլայից եկած հայերը, 18-րդ դ. վերջին մօտ 729 հայ էր բնակուում, իսկ 19-րդ դ. սկզբին Կուտիի եւ նրա մոտակայքի 20 գիւղերի հայերի թիւը բարձրացւում մինչև 1800-ի:

Որոշ տեղեկութիւններ են պահպանուել Լեհաստանի հայ բնակչութեան ընդհանուր թուաքանակի մասին: Ճիշդ է, դրանք վերաբերում են 18-րդ դ. վերջին 19-րդ դ., այսինքն՝ փաստօրէն գաղութների անկման ժամանակաշրջանին: Այսպէս, 1757 թ. մարդահամարի տուեալներով Գալիցիայի եւ Բուկովինայի 9 բնակավայրերում բնակուել են 6235 հայեր: 31 Լվովի հայ կաթոլիկական արքեպիսկոպոսութեան տուեալներով 1884 թ. Գալիցեան Ռուսիայի հայ բնակչութեան քանակը Լվովի թեմում կազմում էր 180 հոգի, Բերեժանների՝ 180, Լիսեցի՝ 96, Ստանիսլաւի՝ 90, Գորոգենկայի՝ 395, Տիւմենիցի՝ 159, Կուտիի՝ 1800, Մնայտինի՝ 414, Չեռնովցիի՝ 1120, ընդամէնը 4444 հոգի: 32 Համեմատութեան համար բերենք տարբեր հեղինակների կողմից յիշատակուող որոշ թուեր՝ 18-րդ դ. Լեհաստանի հայերի ընդհանուր քանակի

31. Մ. Հովհաննիսեան, նշուած աշխատամբը, էջ 72
32. Dr. Antoni Y. Nowe opowiadania historyczne, Lwow, 1883, s. 165, 166
33. Սիմէոն դպիր Լեհացույ Ուղեգրութիւնը, էջ 347
34. Մ. Հովհաննիսեան, նշուած աշխատամբը, էջ 71
35. M. Zakrzewska - Dubasowa. Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej miedzy Polska a Wschodem, Lublin, 1965, s. 57
36. T. Gromnicki նշուած աշխատամբը, էջ 73-76
37. F. Zachariasiewics, նշուած աշխատամբը, էջ 74
38. T. Gromnicki, նշուած աշխատամբը, էջ 78

մասին: Այսպէս, 17-րդ դ. անանուն մի հեղինակ Լեհաստանում հաշուարկել է 3000 հայերի: Ուլրիկ Վերդումը, 1670-72 թթ. ճամբորդելով Լեհաստանով, Լեհաստանի տարածքում հաշուում է ոչ աւել քան 3-4 հազար հայ ընտանիք, այսինքն՝ հայերի ընդհանուր քանակը տատանուում էր 15-20 հազարի սահմաններում:

Ինչպէս համոզուեցինք, Լեհաստանի հայ բնակչութեան թուաքանակի մասին պահպանուած տուեալները, դժբախտաբար, թերի են եւ երբեմն էլ հակասական, հետեւաբար, ենթակայ են համակողմանի ուսումնասիրութեան: Այնպէս որ, անհնարին է ստոյգ կարծիք կազմել հայ բնակչութեան թուաքանակի մասին: Հայկական գաղութների ձեւաւորման հանգամանքները լուսարանելուց այժմ անցնենք դրանց ժամանակաշրջանի հարցերին: Չնայած որոնց ժամանակագրական շեղումների, գրեթէ բոլոր հեղինակները միասնական են այն հարցում, որ հայերի գաղթի առաջին ալիքը կատարուել է 10-11-րդ դդ.: Այդ առումով բացառութիւն են կազմում եկեղեցական հեղինակ Տ. Գրոմնիցկին եւ Օ. Բայցերը: Վերջինս ուսումնասիրել է Լեհահայ «Դատաստանագիրքը», որը 1519 թ. հաստատուել էր Լեհ թագաւոր Սիգիզմունդ Ա.-ի կողմից: 33 Այդ երկու հեղինակների կարծիքով, Լեհաստանում եւ Ռուսիայում հայերի վերաբնակեցումը սկսուել էր 13-րդ դ. ոչ շուտ, ընդ որում, հայ գաղթականները զալիս էին Ղրիմից: Նրանք գտնուում էին նաեւ, որ Լեհահայերը, ընդհուպ մինչև 17-րդ դ. վերջը, օգտուում էին զփշախերէն լեզուից: Այդպիսի եզրակացութեան էին նրանք յանգում Լեհահայերի լեզուի ուսումնասիրութիւնից:

Օ. Բայցերի կարծիքով, քանի որ հայերը բաւականին երկարատեւ ժամանակ բնակուել են թաթարների կողմից զբաղեցրած տարածքներում, ուստի եւ տիրապետել են թաթարերէնի եւ օգտագործել այն: Հայերը եթէ գաղթած լինէին անմիջականօրէն Հայաստանից, ապա, ինչպէս գտնում է Բայցերը, նրանք կը բերէին հենց իրենց լեզուն՝ իր իսկական տեսքով:

Այդ տեսակէտը քննադատութեան չի դիմանում: Ինչպէս համոզուեցինք սլաւոնների հետ կապերը հնագոյն պատմութիւն ունեն եւ արդէն 10-11-րդ դդ. բաւականին թուով հայեր բնակուութիւն էին հաստատուել հին Ռուսիայի Քիեւ քաղաքում:

Հայերի արտագաղթի փուլերի Յա. Դաշկելիչի կողմից 34 արուած յստակ սահմանազատումը (առաջին փուլը՝ 10-11-րդ դդ., երկրորդը՝ 14-րդ դ. երկրորդ - 15-րդ դ. առաջին կէսերը, երրորդը՝ 15-րդ դ. երկրորդ 17-րդ դ. երկրորդ կէսերը), մեր կարծիքով հիմնաւորուած չէ: Ինչպէս արդէն նշել ենք, տարբերուելով իր չափերով, հայերի արտագաղթը եւ ոչ մի դարում չէր ընդհատուում: Այն մէկ անհատական բնոյթ էր կրում, մէկ հասնում էր զանգուածային չափերի: Այնպէս, որ կարելի է լիովին համաձայնուել Մ.

39. T. Gromnicki, նշուած աշխատամբը, էջ 9, O. Balcer, Statut ormianski w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519, Lwów, 1910
40. Я. Дашкович, նշուած աշխատամբը, էջ 178

Ձակչեւեկա-Դուբասովայի հետ, որի կարծիքով «հայ գաղութաբնակեցման առանձին փուլերի ժամանակագրութիւնը անմիջականօրէն կապուած է նրա պատճառների եւ այդ գաղթավայրերի առաջացման ուղղութիւնների հետ»:⁴¹

Արեւմտեան Ուկրաինայում եւ Լեհաստանում, հայկական գաղթավայրերի առաջացման խնդիրները սերտօրէն կապուած են այն հարցի հետ, թէ ինչ ուղիներով եւ որտեղից էին գալիս հայ գաղթականները: Հայկական արտագաղթի առաջին ալիքը, բնականաբար, անմիջականօրէն գալիս էր բուն Հայաստանից: Սակայն, ինչպէս ասել էինք, Օ. Բալցերի կարծիքով, հայերը Լեհաստան էին եկել ոչ Հայաստանից, քանի որ հայկական օրէնագրքի բոլոր ձեռագրերը, որով իրականացուած էր Լեհաստանի հայերի դատավարութեանը, գրուած էին, ըստ իր արտայայտութեան, հայ ղփչախերէնով (հայկական տառերով ղփչախերէն լեզուով), որը վկայում էր թաթարների հետ հայերի երկարատեւ բնակուելու մասին:⁴² Մ. Ձակչեւեկա-Դուբասովայն էական ճշգրտումներ է մտցնում Օ. Բալցերի աշխատանքների մէջ: Նա ուշադրութիւն է հրաւիրում այն բանի վրայ, որ Լվովում, հայերի հետ մէկտեղ, բնակուում էին նաեւ այլ էթնիկական խմբեր, եւ մասնաւորապէս, թուրքալեզու քարաիմներ եւ թաթարներ: Հենց նրանք էին, հայերի հետ միասին, յիշատակում 1365 թ. հրովարտակում: Այն հանգամանքը, որ հայերը օգտուում էին ղփչախերէնից, Մ. Ձակչեւեկա-Դուբասովայն բացատրում է ոչ միայն թուրքալեզու ժողովուրդների հետ հայերի երկարատեւ բնակեցմամբ, այլ նաեւ նրանով, որ հայրենիքից կտրուած, թաթար-թուրքական ժողովուրդներով բնակեցուած ահւելի տարածքներում առեւտրով զբաղող հայերի համար ղփչախերէն լեզուին տիրապետելը անհրաժեշտութիւն էր:⁴³ Այդ մասին է գրում նաեւ Տ. Գրունին. «Հայերը, որպէս այդ ժամանակաշրջանում աւելի բարձր մշակոյթ ունեցող ժողովուրդ, պոլովցիների մօտ առեւտրական միջնորդի դեր էին խաղում եւ սպասարկում նրանց մշակութային տեսակէտից: Այդ դերը տանելու համար նրանք, բնականաբար, պէտք է նաեւ տիրապետէին պոլովցիների լեզուին»:⁴⁴

Ի հաստատումն վերը նշուածի, ծառայում է հետեւեալ փաստը. Փարիզի ազգային գրադարանում պահպանուող հայկական օրէնագրքի ձեռագիր օրինակի յիշատակարանում գրուած է, որ այն թարգմանուել է հայերէնից լատիներէն, յետոյ լեհերէն, իսկ լեհերէնից՝ թագաւորի յանձնարարութեամբ, ղփչախերէնի:⁴⁵ «Օրէնագրքի հայկական տարբերակի առկայութիւնը հաստատում է այն ենթադրութիւնը, որ նա անմիջականօրէն բերուել էր Հայաստանից», գրում է Մ. Ձակչեւեկա-Դուբասովայն:

Հիմնուելով ժամանակակիցների բանաւոր պատմուածքների վրայ, դեռեւս

41. M. Zakzewska-Dubasowa, նշուած աշխատանք, էջ 30
42. O. Balcer, նշուած աշխատանք, էջ 141
43. M. Zakzewska-Dubasowa, նշուած աշխատանք, էջ 20
44. Памятники половецкого языка XVIIв. Академику В.А. Гордлевскому к его семидесяти пятилетию, М. 1953, с. 91
45. M. Zakzewska - Dubasowa, նշուած աշխատանք, էջ 20

17-րդ դ. Սիմէոն Լեհացին հաստատում էր, որ Լվովի հայերը տեղափոխուել են այստեղ Անիից, թէկուզ եւ չեն տիրապետում հայերէնի, բայց խօսում են լեհերէն եւ ղփչախերէն, այսինքն՝ թաթարերէն:⁴⁶ Լեհ պատմաբան Ծան-Ալմպեխտը վկայում է, որ 16-17 դդ. Լվովի հայերից շատերը խօսում էին հայերէն:⁴⁷ Հետեւաբար, Արեւմտեան Ուկրաինայի եւ Լեհաստանի հայերի արտագաղթի առաջին ալիքը գալիս էր բուն Հայաստանից:

Միւս կողմից, ժամանակակից լեհ լեզուաբան-արեւելագէտները գտնում են, որ հայերը սկսեցին օգտուել ղփչախերէնից սկսած 14-րդ դ. Ղրիմում նրանց բնակուելուց յետոյ: Այլ կերպ ասած, 14-15-րդ դդ. Լեհաստան տեղափոխուած բոլոր հայերը գաղթել էին Ղրիմից:⁴⁸ Այդ նոյն տեսակէտն է պաշտպանում նաեւ Ռումինացի պատմաբան Ն. Յորգան: Նա յայտնում է, որ «Հարաւ-Արեւմտեան Եւրոպայի բոլոր հայերը գաղթել են Ղրիմից»:⁴⁹ Խօսելով գիտնականների այդ տեսակէտի մասին, ցանկալի կը լինէր ուշադրութիւն դարձնել այն հանգամանքի վրայ, որ մինչ այժմ յայտնի չեն որեւէ գրաւոր նիւթ, որ Ղրիմի հայերը թողած լինէին ղփչախերէն լեզուով: Սա էական փաստ է, որի հետ չի կարելի հաշուի չնստել: Կարելի է միայն ենթադրել, որ հայերի մի մասը ղփչախերէնը օգտագործել է առօրեայ կեանքում, գործնական նպատակներով: Անհրաժեշտ է քննադատաբար մօտենալ Ֆ. Ռումինցիու այն պնդմանը, որ հայերի մի մասը Լեհաստան է փոխադրուել Ղրիմից եւ սկզբնական շրջանում բնակութիւն է հաստատել թագաւորական քաղաքներում, իսկ միւս մասը՝ Վալախիայից եւ Մոլդովայից, վերաբնակուելով մասնաւոր քաղաքներում: Վարչաւայի Ազգային գրադարանում պահպանուող Ձամոյսկիների ձեռագրերից մէկում յիշատակում է հայկական եկեղեցի կառուցելու նպատակով կանցլեր Ծան Ձամոյսկու կողմից տեղ յատկացնելու մասին արձանագրութիւնը: Կանցլերի ստորագրութիւնից յետոյ թուարկում են այն բնակավայրերը, որտեղից հրաւիրուել էին հայերը: Ուշագրաւ է, որ այդ ցուցակում յիշատակում են միայն Ղրիմի եւ բուն Հայաստանի քաղաքները:⁴⁴

Գրականութեան մէջ տեղ գտած կարծիքների եւ Լեհաստանում հայերէն լեզուի ուսումնասիրութիւնը արդիւնքների համեմատումը յայտնի լեհ արեւելագէտ է. Տրիարսկուն հիմք տուեց Լեհաստանի հայ գաղթականների բաժանել մի քանի խմբերի: Խմբերից մէկը ուշ ժամանակ գաղթած հայերը իրենց մայրենի լեզուն համարում էին հայերէնը, աւելի ճիշտ, մանկական տարիներից սովորած նրա տեղական բարբառը: Բարբառը առաջացել էր օտար երկրներում հայերի բնակուելու հետեւանքով: Այն մշտապէս ենթարկուել է դրսից հարեւան ուսերէնի եւ լեհերէնի ճնշմանը, իսկ ներսից այստեղ աւելի վաղ հաստատուած հայրենակիցների կենդանի թուրքաղփչախների բարբառի ազդեցութեանը: Երկրորդ խումբը կազմում էին աւելի վաղ եկած գաղթականները, որոնք որպէս

46. М.О. Дарбинян. Симеон Леаци о странах Юго-Восточной Европы, с. 283
47. Dr. F. Papée. Historia m. Lwowa, Lwow, 1894 с. 67
48. T. Kowalski, Wyrary kipczackie w języku ormian polskich, Wilno, 1938
49. Sb'u T. Mańkowski, Orient w polskiej kulturze artystycznej, Wrocław - Kraków, 1959, s. 34
50. S. Baracz նշուած աշխատանք, էջ 177

խօսակցական լեզու եւ գիր իրենց հետ բերել էին զփչախերէն բարբառը, որը իւրացրել էին զփչախական շրջապատի ազդեցութեան տակ: Հայ պանդոպտաների համար թուրք բնակչութեան լեզու պիտանի էր դառնում առաջին հերթին գործնական նպատակներով:⁵⁵

Դրա հետ մէկտեղ Լեհաստանի հայերը տիրապետում էին նաեւ դասական հայերէնին: Այն օգտագործւում էր հոգեւորականութեան միջավայրում եւ էջմիածնի հետ ունեցած յարաբերութիւններում:

Լեհահայերի լեզուին անդրադարձող լեհ գիտնականների տեսադաշտից դուրս է մնացել այն հանգամանքը, որ Լեհաստանի հայ գաղութներում 15-17-րդ դդ. ստեղծուել են դասական հայերէնով բաւական հարուստ գրականութիւն: Առաջին հերթին դա վերաբերում է Կամենեց-Պոդոլսկի պատմութեան ժամանակագրութեանը, որը բաւականին երկարատեւ ժամանակահատուած է ընդգրկում՝ 1430-1652 թթ.: Դա նոյն տոհմի մի քանի հեղինակների համատեղ աշխատանքների արդիւնք էր: Այն յայտնի է «Կամենից. Տարեգրքը հայոց Լեհաստանի եւ Ռումբինոյ հաւաստչեաց յաւելուածովք» խորագրով: Տարեգրութեան առաւել ընդարձակ մասը, որը ընդգրկում է 1430-1610 թթ., գրուած է հայերէնով եւ միայն աննշան մի մասը, որը նուիրուած է 1611-1624 թթ. իրադարձութիւններին, գրուած է հայ զփչախերէնով: Հայերէն է գրուել նաեւ 1621 թ. «Պատմութիւն պատերազմի խոթիւնու»: Տեղի մշակութային միջավայրի հետ աւելի սերտ կապուելու նպատակով, կազմուեց հայ-լատիներէն ծաւալուն բառարան: 17-րդ դ. վերջին կազմուեցին նաեւ լատիներէն-հայերէն, հոմանիշների, չափածոյ խօսքում օգտագործուող հայկական դարձուածքների բառարաններ: Եւ վերջապէս, հայերէնով է գրուած 17-րդ դ. լեհահայ մշակոյթի ականաւոր ներկայացուցիչ Սիմէոն դպիր Լեհացու «Ուղեգրութիւնները», որը Մերձաւոր Արեւելքի եւ Հարաւ-Արեւելեան Եւրոպայի երկրներով նրա 12 տարուայ ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնն է: Ուշագրաւ է, որ հեղինակը ծնուել է Ձամոսոյ քաղաքում, ուր նրա ծնողները տեղափոխուել էին Կաֆայից: Լեհաստանի հայկական գաղութներում հայերէն լեզուով են գրուել նաեւ բանաստեղծական երկեր: Բանաստեղծներից մէկը՝ Մինաս Թոխաթեցին ծնուել էր Եւդոկիայում (Թոխաթում) Փոքր Ասիայի ամենախոշոր առեւտրական քաղաքներից մէկում: Նա Լեհաստան էր տեղափոխուել Մոլդովայից՝ հայերին հետապնդելու պատճառով: Հետաքրքիր է, որ Մինաս Թոխաթեցին (1570-1619 թթ.), լինելով Լվովի հայկական դատարանի նոտար, կտակների, ամուսնութիւնների եւ այլ պայմանագրերի գրառումները կատարում էր զփչախերէնով: Դրանից բացի, բանաստեղծը ժողովրդական տարեցոյց էր կազմել զփչախերէն լեզուով: Մէկ այլ բանաստեղծ՝ Յակոբ Թոխաթեցին (1573-1680 թթ.) Լեհաստան էր տեղափոխուել 17-րդ դ. սկզբին, ջալալիւնների շարժման պատճառով: 1603 թ. նա հիմնուեց Ձամոսոյում, որտեղ եւ ընթացաւ նրա գիտական գործունէութիւնը: Նա գրում էր հայերէնով: Մէկ ուրիշ բանաստեղծ՝ Լազար Թոխաթեցին (1550-1610 թթ.) 17-րդ դ. սկզբին

51. E. Tryjarski, Ze studiow nad' rekopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich - "Rocznik orientalistyczny", t. XXIII, I. II, Warszawa, 1960, s. 27-28

տեղափոխուեց Յազլովեց եւ այստեղ հայերէն լեզուով գրեց մի շարք բանաստեղծութիւններ: Նրանց հիմքում ընկած էին այն իրադարձութիւնները, որոնց նա ականատես էր եղել:

Ուշագրաւ է հետեւեալ փաստը: Վարչաւայում, ուր հայ բնակչութեան թիւը աննշան էր, 17-րդ դ. սուրբ Յացեկի դոմինիկեան եկեղեցում կենտրոնական մասում պատի մէջ շարուած էին հայկական երկու գերեզմանաքարեր: Դրանք Յակոբ Մինասովիչի եւ նրա կնոջ տապանաքարերն էին:⁵⁶ Ս. Բարոնչը գտնում է, որ Յակոբ Մինասովիչի հայրը ունեւոր հայ վաճառական Մինաս Սիրինովիչն էր, որը սկզբում ապրել է Յազլովեցում, իսկ թուրքերի կողմից 1672 թ. քաղաքը գրաւելուց յետոյ, տեղափոխուել է Լվով, ապա Ջոլոն եւ Վարչաւ: Մինասը զգալի միջոցներ էր յատկացրել Յազլովեցի հայկական եկեղեցու եւ քաղաքի վերանորոգման համար: Նա սկսել էր Հայկական Դարբասների շինարարութիւնը եւ յանձնարարել էր որդիներին շարունակելու այդ գործը: Նրա տոհմին էին պատկանում այնպիսի յայտնի անձնաւորութիւններ, ինչպիսին էին լեհ թագաւոր Աւգուստ Բ. քարտուղար Մինասովիչ Միկոլայը, լեհերէնով եւ լատիներէնով գրուած տասնեակ երկերի հեղինակ Եուզէֆ-Էպիֆանի Մինասովիչը (1718-1796 թթ.) տաղանդաւոր բանաստեղծ, Շիլլերի յայտնի թարգմանիչ Յուզէֆ-Դիոնիսիյ Մինասովիչը (1798-1849 թթ.):

Բերուած փաստերը ապացուցում են, որ չնայած դէպի Լեհաստան Ղրիմից եւ թաթարներին ենթակայ այլ բնակավայրերից հայերի մշտական հոսքին, հայկական գաղութներում կիրառուում էր հայերէնը, որը դեռ երկար ժամանակ պահպանուեց այնտեղ: Սակայն դրա հետ մէկտեղ բնակչութեան որոշ մասը օգտուում էր նաեւ զփչախերէնից: Հայկական գաղութների բնակչութիւնը, բնականաբար, խօսում էր նաեւ լեհերէնով: Հայերից ոմանք ընդունել էին կաթոլիկութիւնը, մինչեւ հռոմէա-կաթոլիկական եկեղեցու հետ պաշտօնական միացումը: Արդէն 17-րդ դ. կէսերին այդ միացումը նպաստեց հայ բնակչութեան ձուլմանը, լեհականացմանը եւ հայերէնի անհետացմանը: 18-րդ դ. մենք չենք հանդիպում հայերէնով գրող եւ ընթերցող հայերի:

Լեհաստանի քաղաքական եւ տնտեսական անկումը, չդադարող պատերազմներով երկրի տնտեսութիւնը հասցուող ահռելի վնասները, 17-րդ դ. յանգեցրին հայկական գաղութների տնտեսական հզօրութեան քայքայմանը: Հայերի նախկին իրաւունքների վերականգնմանը ուղղուած լեհ թագաւորների ձեռնարկած միջոցներից եւ ոչ մէկը չէր կարող կասեցնել այդ ընդհանուր գործընթացը, որը լեհական քաղաքների հետ մէկտեղ ընդգրկել էր նաեւ հայկական գաղութները: Հենց այդ ժամանակներից է սկսուում հայկական համայնքների «վերելները», «չլայխտացումը» եւ կաթոլիկացումը, իսկ յետագայում տեղի է ունենում նաեւ նրանց լիակատար «միաձուլումը» լեհ ֆեոդալական հասարակութեան հետ: 18-րդ դ. վերջին Լեհաստանի տարանջատումներից յետոյ հայկական գաղութները, որպէս ինքնավար միաւորներ, ընդհանրապէս դադարեցին գոյութիւն ունենալ:

52. A. Gligocki, Plyty grobowe w kosciol sw. Yacka w Warszawie - "Klosy", t 29, n 737, A. Plug, Yeszcze o plytach grobowych n kosciol sw, Yacka w Warszawie - "Klosy", t. 29, n 739

INCREASE OF ARMENIAN SETTLEMENTS IN THE UKRAINE AND POLAND

JULIETTA O. GALSTIAN

SUMMARY

Due to political and economic conditions in Armenia, the Armenian people had to emigrate or move to foreign countries, as from the XIth century. Armenians went to the Ukraine and Poland, where they established settlements, institutions, made the continuation of their creative activity possible, busied themselves with their tradition-based arts and created material and cultural wealth.

However, the links between the Armenians and Slavonic races can be traced back to ancient times. In the early XIth century those links were systematically brought into evidence. In the XIth century, there was a large Armenian settlement in Kiev, in fact the earliest one in old Russia. From there Armenians moved to other cities of South-West Russia such as Lvov, Kamenets, Lytsk, Vladimir. During the period of the Polish invasion of Galician Russia, Armenian settlements were to be found within the borders of the State of Poland. New migrant Armenians from Armenia as well as from the Crimea, Moldova, Valakhia replenished the communities which emerged during this period.

From the XVIth to the XVIIth century the greatest number of Armenian communities emerged though they were not so influential as the older ones. In the XVth century settlements were formed in Bar, Tismenits, Podgajtsi, Jazlovts, Zamostje; in the XVIIth century in Braek, Brody, Berezhani, Gorodenko, Jaroslav, Kasimir Nizhni, Lisets, Sambor, Sniatin, Stanislav, Studenits, Varjzh, Zolochev, Zhvants.

Political and economic stagnation in Poland which began in the first half of the XVIIth century undermined the power of Armenian communities. None of the measures undertaken by the Polish kings were able to reinstate the Armenians' rights of or even half the process in which Armenian communities found themselves involved together with Polish cities. This situation became much worse as a result of the forced union of the Armenian church with the Catholic churches which accelerated the process of turning the Armenians into Catholicism and the assimilation of the Armenians.

At the end of XVIIIth century as a consequence of the division of Poland the Armenian communities as self-governing units ceased their existence.